

OSMANLI MUHADDİSLERİNDEN YÛSUF BAHRÎ'NİN (ö.1245/1830) ÇALIŞMALARI

Doç.Dr. Mehmet EREN
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Çok yönlü, muhakkik-müdekkik bir Osmanlı âlimi olan Vezirköprülü Yûsuf Bahrî, tahsilini Amasya ve İstanbul'da tamamlayarak memleketine dönmüş ve birkaç yıl o bölgede ilim ve irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. Sonra Mısır'a giderek, altı yıl boyunca hocası Zebîdî'nin (ö.1205/1790) derslerine devam edip kendisinden çeşitli icazetnameler almıştır. Böylece, bilhassa Hadis, Fıkıh ve Tasavvuf gibi İslâmî ilimlerde büyük bir âlim olarak vatanına dönmüştür. Kâdî İyâz'ın (ö.544/1149) Şifâ'sının ilk bölümünü şerh ettiği Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz adlı yarım kalmış eseri, onun İslâmî ilimlerdeki üstün derecesini ispata tek başına yeterli sayılabilecek özellikte bir çalışmadır.

Mısır dönüşünde, Çorum'daki Fezziyye Medresesi'ne müderris tayin edilen ve orada bulunan kütüphanenin yönetimini üstlenen Yûsuf Bahrî, kırk yılı aşkın bir süre Çorum'daki ilmî hayatın içinde bulunmuştur. Ayrıca, el yazısı oldukça güzel ve okunaklı olduğu için, Yûsuf Bahrî'nin istinsah ettiği yazma eserlerin nüshalarının kıymetli olduğunu özellikle belirtmeliyiz. Muhtelif İslâmî ilimlere dair istinsah ettiği kitapların nüshalarının neredeyse tamamı Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yûsuf Bahrî, Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz, Osmanlı muhaddisleri, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi.

ABSTRACT

The Works of the Ottoman Muhaddith Yusuf Bahri (d. 1254/1830)

Yusuf Bahri of Vezirköprü, who is a polymath and fastidious Ottoman scholar, after completing his education in Amasya and Istanbul, returned to his homeland Vezirköprü where he taught and preached for a couple of years. Afterwards, he traveled to Egypt where he for six years attended the scholarly sessions of al-Zabidi (d. 1205/1790) from whom he also obtained many ijazas. Then he went back to his homeland as a great scholar well-versed especially in such Islamic sciences as Hadith, Islamic Law and Sufism. His work entitled Atau'l-Qadir al-Fayyaz, an unfinished commentary on the first chapter of Shifa by Qadi Iyaz (d. 544/1149) is a sufficient evidence testifying to his high position in the Islamic sciences.

After returning from Egypt, he was appointed as professor in the Fayziyya Madrasa in Çorum and was put in charge of the supervising the library therein. So he spent over forty years in the scholarly life and activities in Çorum. In addition, we should point out that the copies of the manuscripts scribed by him are quite valuable because his handwriting is pretty nice and legible. Almost all the copies of the books that were copied by him in different Islamic disciplines are in the Çorum Hasan Pasha Library.

Key Words: Yusuf Bahri, Atau'l-Qadir al-Fayyaz, Ottoman Muhaddiths, the Çorum Hasan Pasha Library.

GİRİŞ

Çok yönlü, muhakkik-müdekkik bir Osmanlı âlimi olan Vezirköprülü Yûsuf Bahrî, tahsilini Amasya ve İstanbul'da tamamlayarak memleketine dönmüş ve birkaç yıl o bölgede ilim ve irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıca bu dönemde dört-beş kitap istinsah etmiştir. Sonra Mısır'a giderek, altı yıl boyunca hocası Zebîdî'nin (ö.1205/1790) derslerine devam edip, kendisinden çeşitli icazetnameler almıştır. Böylece, bilhassa Hadis, Fıkıh ve Tasavvuf gibi İslâmî ilimlerde büyük bir âlim olarak vatanına dönmüştür. Kâdî İyâz'ın (ö.544/1149) *Şifâ'sının* ilk bölümünü şerh ettiği *Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz* adlı yarım kalmış eseri, onun İslâmî ilimlerdeki üstün derecesini ispata tek başına yeterli sayılabilecek özellikte bir çalışmadır.

Mısır dönüşünde, Çorum'daki Feyziye Medresesi'ne müderris tayin edilen ve orada bulunan kütüphanenin yönetimini üstlenen Yûsuf Bahrî, kırk yılı aşkın bir süre Çorum'daki ilmî hayatın içinde bulunmuştur. Talebe yetiştirme, kitap telif ve istinsah etme, ilgilendiği kütüphaneyi zenginleştirip insanların hizmetine sunma ve dînî-içtimâî konularda etrafındaki kişileri aydınlatma gibi faaliyetleriyle, onun kendi döneminde Çorum'un ilmî, dînî ve sosyal hayatına önemli katkılar sağladığını düşünüyoruz.

Diğer çalışmalarının yanında, bu dönemde sekiz-on eserin istinsahını gerçekleştiren Yûsuf Bahrî'nin, Çorum'daki ilmî hayata katkısını gösteren müşahhas delillerin başında, talebelerine verdiği icazetnameler gelir. Öyle ki, sonraki âlimlerin hepsi, onun kanalıyla sahip oldukları ilmî birikimi, kendi talebelerine verdikleri icazetnamelerle ondan aktarmışlardır. Dolayısıyla bu etki, Çorum'la sınırlı kalmamış, başka yerlere de uzanmıştır. Nasıl ki Yûsuf Bahrî, kendi hocaları vasıtasıyla meselâ Hâdimî ailesiyle ilmî irtibat kurmuşsa, kendisinden icazet alan âlimler yoluyla Bahrî'nin ilmî birikimi de Çorum'un dışındaki yerlere ulaşmıştır.

"Yûsuf Bahrî'nin hayatı, ilim tahsili, hocaları-talebeleri, aldığı-verdiği icazetnameler" gibi konuları önceki bir çalışmamızda incelemiş, ayrıca o çalışmada onun ilmî, tasavvufî ve edebî kişiliği hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştuk.¹ Bu makalemizde, Yûsuf Bahrî'nin *Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz* adlı telif eseri ile istinsah ettiği kitaplar üzerinde durulacaktır. Bunların neredeyse tamamının yazma nüshaları Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'ndedir. Bu yüzden, önce kısaca bu kütüphane hakkında bilgi verilecek, daha sonra eserlerin tanıtım ve değerlendirilmesine geçilecektir.

Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi

Osmanlı dönemi Çorum'unda ilk kütüphane, 1787'de Süleyman Fevzi Paşa tarafından kurulmuştur. Yaklaşık yüz yıl sonra 1878'de Ahmet Feyzi Efendi'nin,

¹ "Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Âlimi: Yûsuf Bahrî (ö. 1245/1830)", Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu, 23-25 Kasım 2007, I, 413-437, Çorum, 2008.

1900 yılında da Hacı Hasan Paşa'nın, bu ilde kütüphane kurduğu bilinmektedir. İşte bu üç kütüphanedeki 6708 kitap, Cumhuriyet döneminde kurulan İl Halk Kütüphanesi'nin çekirdeğini oluşturmuştur. 1924'te Belediye binasında hizmet vermeye başlayan bu kütüphane, 1963'te şimdiki binasına taşınmıştır. Burası daha sonra Hasan Paşa Kütüphanesi adını almış, İl Halk Kütüphanesi ise Mimar Sinan Mahallesi'ne taşınmıştır. Kuruluş yılı olarak 1925 tarihi verilen Hasan Paşa Kütüphanesi'nde, 3454'ü nadide el yazması olmak üzere toplam 46.000 kitap vardır.²

Süleyman Fevzi Paşa, 1787'de Çorum'da bir medrese ve kütüphane kurmuştur. Yûsuf Bahrî, "Feyziyye" diye bilinen bu medresede uzun yıllar müderrislik yapmış ve oradaki kitaplığın yönetimini de üstlenmiştir. O halde, Çorum'da medrese ve kütüphane hizmetinde öncülük, Süleyman Fevzi Paşa ile Yûsuf Bahrî'ye aittir. Sonra Ahmed Feyzi Efendi, bu kitaplığı zenginleştirerek, Çorum'da ikinci kütüphane kurucusu olmuştur. Nihayet, Hacı Hasan Paşa'nın katkıları ile zenginleşen kütüphane, onun adıyla günümüze kadar yaşatılmıştır.

Hasan Paşa Kütüphanesi, özellikle, İslami ilimlere dair kitaplar açısından oldukça zengindir. Bunların birçoğunun, ilgili oldukları ilimlerin ana kaynakları mesabesinde eserler olması, ayrıca kayda değer bir husustur.³ Konumuz olan Yûsuf Bahrî'nin telif-istinsah ettiği kitaplar ve özel kitaplığındaki eserlerin de, büyük kısmı bu kütüphanede bulunmaktadır. Bu yazma eserlerin neredeyse tamamında bulunan mühürde şu yazı yer alır: *Vakafahû alâ ehli'l-ulûm esseyyid Ahmed Feyzî müftî Çorum* (Çorum müftüsü seyyid Ahmed Feyzi bu kitabı ilim ehline vakfetmiştir). Yazmaların kapaklarında, "E. E." rumuzu ile kitap ve müellif hakkında tanıtıcı notlar yazan kişi, Eşref Ertekin'dir (bk. nr. 9242, kapak sayfası).

Çalışmamızda, eserlerin müelliflerini ve isimlerini tespit, onların katalog künyelerini ve kapak sayfalarındaki notları gözden geçirmenin yanında, asıl ilgili kitabın mukaddime ve sonundaki bilgiler dikkate alınmıştır. Mukayese neticesinde, katalog ve kapak notlarında verilen bilgilerde görülen hatalara her yerde işaret edilmeyerek, mukaddime ve sonlardan alınan bilgilerin zikri ile yetinilmiştir. Gayret etmemize rağmen, yazmaların başında ve sonunda bulunan Osmanlıca şahıs ve yer adlarından doğru okuyamadıklarımız olmuştur. Onların doğru şeklinin tespiti için ayrıca özel bir araştırma gerekmektedir. Bu yüzden hatalarımızın mazur görülmesini ümit ederiz.

Yûsuf Bahrî'nin Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde Bulunan Kitapları

Osmanlı dönemi âlimleri eser verme yönüyle fazla velut değildir. Onlar, daha çok, talebeye ilimlerin meşhur kaynaklarının okutulması işiyle meşgul olmuşlar. Okuttukları kitaplarda problemleri gördükleri yerleri çözmek için, sayfa

² Erkoç, Ethem, *Yirmi birinci Yüzyılda Çorum İli ve İlçeleri*, Çorum, 2001, s. 45, 46.

³ Bilgi için bkz. Yardım, Ali, "Hasan Paşa Kütüphanesinin Çorum Kültüründeki Yeri", Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu, 01-03 Ekim 2004, Tebliğler-Müzakereler, Çorum, 2006, s. 339-347.

boşluklarına açıklayıcı notlar yazmışlardır. Yûsuf Bahrî de bu geleneğe tabi olmuştur. Kütüphane kataloglarında ona nispet edilen dört-beş eser daha vardı. Ancak, onları incelediğimizde, Bahrî'nin bunların müellifi değil, müstensihî olduğunu gördük.

I. TELİF ETTİĞİ ESER

Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz alâ Şifâi'l-Kâdî 'lyâz, nr. 363, müellif hattı, telif tarihi: yok, 406 varak; nr. 9242, Ahmed Hâlid el-Çorumî el-Yesârî hattı, istinsah tarihi: 1360, 597 varak.

Bahrî'nin telif ettiği en önemli, belki de tek eseri, Kâdî 'lyâz'ın (ö.544/1149) *Şifâ*'sını şerh ettiği bu çalışmasıdır. Bu kitapta, dört bölüm olan *Şifâ*'nın sadece ilk bölümü şerh edilebilmiştir. Muhtemelen müellif Yusuf Bahrî'nin ömrü bu şerhi tamamlamaya yetmemiştir.

Kâdî 'lyâz'ın *Şifâ* adlı kitabı, Hz. Muhammed'in (a.s.) şemailine dair en meşhur eserlerden biridir. Öyle ki, sonraki âlimler tarafından üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Osmanlı dönemi âlimleri de, *Şifâ-i Şerîf* diye bahsettikleri bu esere büyük değer vermişlerdir.

Yûsuf Bahrî'nin *Şifâ* şerhi, şayet tamamlanabilseydi, kitabın en geniş şerhlerinden birisi olurdu. Yazdığı kısmın sonunda, "eserini tamamlamayı kolaylaştırması ve Çorum'dan başka bir yere hicret için" Allah'a dua eder. Yûsuf Bahrî maalesef yazım tarihini kaydetmemiştir. Kitabın bu kısımdan sonra devam ettirilemediği anlaşılmaktadır. Zira tam bir nüshası bilinmediği gibi, onu hicri 1360 yılında istinsah eden Ahmed Hâlid Çorumî'nin nüshası da, aynı yerde sona ermektedir. O halde müellif bu eserini ömrünün son yıllarında yazmış olmalıdır.

Kitabın biri müellif hattı (nr. 363, 406 varak), diğeri de Kara? Ali Zade diye bilinen Ahmed Hâlid el-Çorumî el-Yesârî'nin hattı ile (nr. 9242, 597 varak) iki yazma nüshası vardır. Tabii ki, müellif nüshasının hattı, daha güzel, düzgün ve hatası azdır. Sayfa kenarlarında yer-yer müellifin yazdığı notlar vardır. Kendine has hattı ile okunabilir durumda olan diğer nüshada ise, bazen yazım hatalarına rastlanmakta, sayfa kenarlarında hemen-hemen hiç not bulunmamaktadır.

Ahmed Hâlid el-Çorumî'nin nüshasının sonuna yazdığı -Arapça yönünden bazı hatalar bulunan- cümlelerde şu hususları dile getirilir: "Kendine yardımcı olan Tekyeli? Zade el-Eşref el-Çorumî'ye dua. (Değişik bir hatla sonradan ilave edilen yazıda, bu kişinin Bahrî'nin torunlarından olduğu kaydedilmiştir). Kitabı mütalaa edenlerin müstensihinin ruhuna Fâtiha ve İhlâs surelerini okumaları vasiyeti. Vaki olan hata ve unutmaların bağışlanıp doğru şekilleri ile düzeltilmesi. İstinsahın hicri 1360 yılında sona erdiğinin kaydedilmesi."⁴

Yûsuf Bahrî, *Şifâ*'nın metnini çok geniş bir şekilde şerhe çalışmıştır. Hatta bazı yerlerde, konuyla doğrudan ilgili olmayan meselelere daldığını kendisi de

⁴ Yûsuf Bahrî, *Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz*, nr. 9242, v. 597a.

itiraf eder. Ancak, ele aldığı konularda verdiği geniş bilgiler, problemleri başarıyla çözüme yöntemleri (*in kulte ... kultü* ifadesinin geçtiği yerler) ve çok sayıda önemli kaynak kullanması gibi hususlar, onun İslami ilimlerdeki derecesini göstermesi bakımından kaydedilmeye değer. Öyle ki, bu kitabın onun bu ilimlerdeki üstünlüğünü ispata yeteceğini söylemek, fazla mübalağa olmayacaktır.

Yer-yer, “*fâide*” ve “*tenbîh*” başlıkları altında, ilave bazı konularda derli-toplu bilgiler veren Yûsuf Bahrî, sık-sık *kultü* ifadesiyle kendisi devreye girerek, itirazlarını, düzeltmelerini, tercih ettiği görüşleri, akla gelebilecek problemlerin çözümlerini sunmaktadır. Mesela, “Allah adı ile başlanmayan işlerin bereketinin az ve gerçekte eksik olacağını” ifade eden hadislerin yanında, “Allah’a hamd edilmeden başlanan işlerin de böyle olacağını” bildiren başka hadisler vardır. Hatta besmele ve hamd yerine, mutlak olarak “Allah’ın zikri (anıılması)” ifadesinin geçtiği rivayetler de mevcuttur. Bu konuda, lafızları farklı olan rivayetleri ve kaynaklarını belirten müellifimiz, onların arasındaki zahiri uyumsuzluğu giderme yollarına dair önceki büyük âlimlerin görüşlerini özet olarak naklettikten sonra şöyle der:

“Başlama, ya hakikaten olur ki, bu mutlak olarak bir şeyin ilk önce zikredilmesidir. Yahut izafeten olur ki, bu da o şeyin ‘şuna’ değil de, ‘buna’ izafetle ilk olarak söylenmesidir. İzafeten başlama, hamd’in bizzat maksut olandan önce söylenmesine uygun düşmektedir. Hakiki başlama ise, besmele’ye has kılınmıştır. Zira besmele zatı, hamd ise vasfı zikretmektir. O halde, başlamada ikisinin birlikte söylenmesinin mümkün olmadığı durumlarda, çıkış yolu olarak besmele’nin önce söylenmesi gerekir. Ama tersi olmaz (yani önce hamd ile başlanmaz). Zira besmele’nin geçtiği hadisler, besmele Kur’an’da da önce geldiği için, Allah’ın kitabına uygun olanla amel edilmesi bakımından daha kuvvetlidir. O halde, önce besmele’nin söylenmesi daha iyidir.”⁵ Yûsuf Bahrî, bu konuda tenkit ve reddedilen diğer çözüm yollarının, Münâvî’nin (ö.1031/1621) *Şerhu’l-behce* adlı kitabında açıklandığına işaret etmektedir.

Allah hakkında “Ferd” ve “Münferid” kelimelerinin kullanılması hususunda Yûsuf Bahrî şöyle der: “Ferd’in kullanılacağı, meşhur hadis imamlarının tahrir ettiği hadiste -ki o, *el-Câmiu’s-sağîr*’de mevcuttur- geçtiği için malumdur. Münferid’in kullanılması ise, ya onun Ferd ile aynı kökten ve aynı anlamda olmasından veya ümmet icmâ ettiği için yahut akla bir eksiklik düşüncesi getirmeyen ifadelerin isim ve sıfat olarak Allah hakkında kullanılmasına cevaz verenlerin görüşüne göre mümkün olmaktadır. Son görüş, Bâkılânî’ye (ö.403/1013) nispet edilir. Gazzâlî (ö.505/1111) ve bazı âlimlere göre ise, eksiklik düşüncesi vermeyen ifadeler, Allah hakkında isim olarak değil, sıfat olarak kullanılabilir.” Münferid’in bazı metinlerde sabit olduğu için, Allah hakkında kullanılması ihtimaline de değinen müellif, o metni tespit için kaynakları o kadar araştırmasına rağmen, bu bilgiyi bulamadığını, sadece Râgıb el-İsfahânî’nin

⁵ A.g.e., nr. 363, v. 2a.

(ö.502 veya 565/1108 veya 1169) “*hüve münferid*” denilmesi, bunun sübutunu akla getiriyor” ifadesine rastladığını, yine de bu konunun iyi düşünülmesi gerektiğini söylemektedir.⁶

Yûsuf Bahrî, kaynakların yazma nüshalarını dikkatli bir şekilde kontrol ederek, gördüğü farklılıklar hakkında bilgi verir. Mesela, rivayette geçen bir kelime hakkında şu açıklamayı yapar: “*Şifâ*’da *hikem*, *Dürr*’ün (Süyûtî’nin *ed-Dürrü’l-mensûr* adlı rivayet tefsiri) bendeki nüshasında ise *hilm* şeklindedir. Bunlardan birinin diğerinin bozulmuş şekli olmasından endişe ediyorum. Yahut birini bulamasak da, ikisi de el-Hasen (el-Basrî)’den (ö.110/728) nakledilen iki farklı sözde geçiyor olabilir. Üçüncü ihtimal de, rivayet anlam olarak nakledildiği için, raviler tarafından ikisinin de kullanılmış olmasıdır. Hocalarımızın hocası eş-Şihâb’ın nüshasında ise ‘*meleehû hikmeten ve ilmen*’ şeklinde olup, bunun da el-Hasen’den nakli sahihtir.”⁷ Kitabın bir yerinde *Şifâ*’nın iki nüshasından bahseder. Biri eş-Şihâb’ın nüshası, diğeri de kendindeki nüshadır.⁸

el-Hasen el-Basrî hakkında geniş bilgi veren Bahrî, onun mürsel rivayetlerinin durumuna dair açıklamalarda da bulunur. Kenara yazdığı notta şöyle der: “İbn Hacer (ö.852/1448) *Nuhbe*’de mürsel hadisi merdûd haberlerden saymıştır. İbn Hacer’in ve ona tabi olanların ‘mürsel rivayetlerin mutlak olarak kabul edilmeyeceği’ kanaatleri, biz Hanefîlere ve Şâfiîlerin muhakkik âlimlerine göre makbul bir görüş değildir.”⁹

“Bana dünyanızdan kadın ve güzel koku sevdirdi. Gözümün nuru da, namazda kılındı” hadisini¹⁰ bir vesile ile zikreden müellif, burada namaza yer verilmesini şöyle açıklar: “Her ne kadar, namaz ibadeti, dünyada yapılmasından ötürü dünya nimetlerinden sayılsa da, bu cümledeki üslup değişikliğiyle, namazın bilinen dünya lezzetlerinden olmadığına işaret edilmektedir.”¹¹

“Şeytan’ın Hz. İsa hariç doğan her çocuğa dokunmasını” bildiren rivayetler¹² hakkında müellif şu açıklamaları yapar: Bu konudaki hadisler sahihtir. Konuşan (yani Hz. Peygamber) sözünün umumuna dâhil değildir. Zira Şeytan’ın,

⁶ A.g.e., nr. 363, v. 6a. Râğîb’den nakledilen ifadenin tamamı şöyledir: “*‘Hüve münferid bi vahdâniyyetihi*” denilince, bunun anlamı şudur: Allah, her türlü terkîpten ve çift olma/benzerinin bulunmasından müstağnidir. Bu cümleyle, ‘Allah’ın bütün varlıklardan başka olduğu hususuna’ dikkat çekilmektedir.” (er-Râğîb el-İsbehânî, *el-Müfredât*, İstanbul, 1986, s. 565) Râğîb, burada “münferid”in Allah için kullanılmasının sübutuna temas etmemiş, sadece O’nun hakkında söylenen bu cümlelerin anlamını açıklamıştır. Cümlelerin söyleyenini ise belirtmemiştir. Bahrî, bu açıklamadan, Râğîb’in “münferid”in Allah hakkında kullanılabileceği fikrinde olduğunu çıkarmış gibidir.

⁷ A.g.e., nr. 363, v. 155b.

⁸ A.g.e., nr. 363, v. 398a.

⁹ A.g.e., nr. 363, v. 156a. Yûsuf Bahrî’in, Süyûtî’nin *ed-Dürrü’l-Mensûr*’unda geçen bir rivayetin metninin illetli olduğunu söyleyip, bu iddiasını gerekçeleriyle açıklamasını görmek için bkz. v. 162a.

¹⁰ Nesâî, “İşretü’n-nisâ”, 1; Ahmed b. Hanbel, III, 128, 199, 285; el-Hâkim en-Neysâbü’rî, *el-Müstedrek*, II, 160 (Hâkim’e göre bu rivayet, Müslim’in şartına uygun bir hadistir). Bu hadis “üç şey sevdirdi” biçiminde meşhur olmuşa da, aslında müsned tariklerinin hiçbirinde “üç şey” ilavesi bulunmamaktadır.

¹¹ A.g.e., nr. 363, v. 397b.

¹² Buhârî, “Bedü’l-halk”, 11; Ahmed b. Hanbel, II, 523. Krş. Dârimî, “Ferâiz”, 47 (nr. 3132).

ona ve diğer peygamberlere dokunmaya gücü yetmez. 'Peygamberlerin Şeytan'ın dokunmasından uzak olmaları, onları sözün umumundan çıkaracak başka bir delilin varlığına bağlıdır' da denilebilir. Ayrıca, zikredilen ikinci hadisin gereği, istiâze (*eûzû billahî...*) yoluyla hepsinin bundan uzak kalacağını mümkün olmasıdır. *Keşşâf* müellifi Zemahşerî (ö.538/1143) meseleyi anlayamayıp, hevâsına (itizâl görüşüne) ters düşen hadisler hakkındaki genel tutumuna binaen, önce bu hadisin sıhhatini tenkit etti. Daha sonra da, hiçbir sebep yokken onu batıl bir tevillle yorumladı. Kâdî Beyzâvî (ö.685/1286) de, tevilinde o yorumu doğru zannederek, ona tabi oldu. Hâlbuki İbnü'l-Kemâl (ö.940/1534), *Tefsîr*'inde 'bu hadisi tenkit edip kabul etmeyenin, sapıtmış ve sapıtırmış olacağını' söylemiştir.¹³

Yûsuf Bahrî, imam Cafer es-Sâdık'tan (ö.148/765) nakledilen bir işârî yorumu naklettikten sonra, o konudaki görüşünü şu cümlelerle ifade eder: "Bu ve benzeri açıklamalar, irfânî işaretler ve ledünnî tevillerden olup, gerçekte sahih bile olsalar, (geçerli) tefsir yönteminden değildir. O halde, bu gibi yorumlarda, 'ne başka bir asilla (delille) bulunmaya, ne de tek başına olmaya' itibar edilir."¹⁴ Buna rağmen kendisi de, zaman-zaman Kâsânî (ö.736/1335), Şeyh-i Ekber İbn Arabî (ö.638/1240), İsmail Ankaravî (ö.1041/1631) gibi işârî yorumculardan nakiller yapmaktadır.¹⁵

Müellifimiz, *Şifâ* şerhinde, İslâmî ilimlerin önemli ve büyük hacimli kaynaklarını kullanmıştır. Taberî (ö.310/922), Zemahşerî (ö.538/1143), Beyzâvî (ö.685/1286), Fahreddîn er-Râzî (606/1210), Ebüssuûd (ö.982/1574), İbnü'l-Hâzin (ö.741/1341), (Molla) Gûrânî (ö.893/1488) gibi âlimlerin *Tefsir*lerinden nakiller yapar. Rivayetler için birçok kaynak zikreder. En fazla Süyûtî'nin (ö.911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr* adlı rivayet tefsirinden yararlandığı anlaşılıyor. Ravileri tanıtmada da, değişik kaynaklara müracaat etmiş, daha çok da İbn Hacer'in *Takrîbü't-tehzîb*'ini kullanmıştır. Hadislerin şerhinde ise, Münâvî'nin eserlerinden çok istifade eder. Kelime ve kavram açıklamalarında Râğîb'in *Müfredât*'ı, Ebü'l-Bekâ'nın (ö.1095/1684) *Külliyât*'ı, İbnü'l-Esir'in (ö.606/1209) *Nihâye*'si gibi o alanın temel kaynaklarını kullanır. Bir mesele için yaptığı şu açıklama neredeyse kitabın tamamı için düşünülebilir: "Büyük ihtimalle ben, bu konudaki görüşlerin tamamını topladım. Sen onları herhangi bir mecmuada toplanmış vaziyette bulamazsın. O halde bu bilgileri ganimet bil."¹⁶

Kimlik bilgileri benzer olan kişilerin tespitinde dikkatli olan müellifin şu incelemesi kaydedilmeye değer: Bundan dolayı derim ki, el-Hasen el-Basrî ile bir-

¹³ A.g.e., nr. 9242, v. 314a.

¹⁴ A.g.e., nr. 363, v. 399b.

¹⁵ Mesela bkz. a.g.e., nr. 363, v. 403a; nr. 9242, v. 11a-b, 317a. "Kâsânî" şeklinde yazılan isim, herhalde Abdürrezzâk el-Kâşânî (ö. 736/1335) olmalıdır. Zira bu âlim, tasavvufî tefsir ve terimlere dair eserleriyle tanınmaktadır. Bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Kâşânî, Abdürrezzâk", DİA, Ankara, 2002, XXV, 5-6.

¹⁶ A.g.e., nr. 9242, v. 9a-b.

likte anılan 'Ebü'l-Âliye', el-Berrâ el-Basrî olan Ebü'l-Âliye'dir. Bu rivayette tereddüde mahal olmadığı gibi, şârihlerin 'tercih edilen görüş, burada kastedilen kişinin, İbn Mihrân er-Riyâhî olan Ebü'l-Âliye olmasıdır' demelerinin de bir gerekçesi yoktur. Zira onlar, o ikisinin rivayetlerine vâkıf olmadıkları için, onları birbirinden ayıramamışlardır. Bu yüzden, bazen rivayeti sahih saymada tereddüt etmişler, bazen de tercihte yanılmışlardır.¹⁷

Yûsuf Bahrî'nin verdiği bilgiye göre, varlık üç kısımdır, dördüncüsü yoktur. 1. Hem ezeli, hem de ebedî olan, bu Allah teâlâ'dır. 2. Ne ezeli, ne ebedî olan, bu dünya'dır. 3. Ebedî, ama ezeli olmayan, bu da âhiret'tir. Üçüncü şıkkın tersi imkânsızdır. Zira kıdemi sabit olanın, ademi muhal olur. Varlığın bu üçlü taksimi, "harici varlık" esasına göredir. "İlimdeki varlık" düşüncesine göre ise, her şey ezeli ve ebedîdir. Çünkü hiçbir şey, zerre miskalince bile olsa, imtidâd-ilâhiyeden bir anda bile hazret-i ilmiyyeden kaybolmaz.¹⁸

Netice olarak, diyebiliriz ki, Yûsuf Bahrî'nin *Şifâ*'nın ilk bölümüne dair bu şerhi, bütün İslâmî ilimler açısından iyice incelenmeyi hak edecek derecede önemli bir eserdir. Ayrıca Bahrî'nin bu ilimlerdeki üstün derecesini ispata yeterli olacak vasıfta bir çalışmadır. Keşke müellife *Şifâ*'nın tamamını şerh etmek nasip olsaydı!

II. İSTİNSAH ETTİĞİ KİTAPLAR

A. Kur'ân İlimleri

1. *Şerhu Hirzi'l-emânî ve vechü't-tehânî*, nr. 202/1, istinsah tarihi: 1222, 171 varak.

Bu eser, Ebü'l-Kâsim eş-Şâtıbî'nin kırâat ilmine dair manzum olarak telif ettiği kitaba, Ali el-Kârî (ö.1014/1605) tarafından yazılan şerhtir. Şâtıbî (538-590/1143-1194), Kırâat ilimlerinde imam ve Hadis ilminde hâfız kabul edilen bir âlimdir. Buhârî ile Müslim'in *Sahîh*'lerinin yazma nüshalarındaki müşkül yerler, onun belirttiği şekilde kaydedilmiştir. Aynı zamanda, Arap dili ve edebiyatında da söz sahibi olan Şâtıbî'nin bu kasidesi, kırâat ilminde çok meşhur olup, asırlarca bu alanın önemli kaynakları arasında kabul edile gelmiştir. O, eseri hakkında şöyle der: "Kim benim bu kasidemi okursa, Allah mutlaka o kişiyi bundan dolayı faydalandırır. Çünkü ben, onu sadece Allah rızası için yazdım." Ali el-Kârî, şerhinin mukaddimesinde, müellif ve kitap hakkında özetlediğimiz bu bilgileri vermektedir.¹⁹

Kırâat ilmi için oldukça önemli bir kaynak olan kitabın istinsahı hakkında Yûsuf Bahrî şöyle der: "Buraya kadar kitabın ilk yarısının istinsahı, (hicri) 1222 senesinin Recep ayında Cuma günü ikinci ezanı esnasında, bir öğrencimin

¹⁷ A.g.e., nr. 9242, v. 317b-318a.

¹⁸ A.g.e., nr. 9242, v. 594b.

¹⁹ Ali el-Kârî, *Şerhu Hirzi'l-emânî*, nr. 202/1, v. 1b-2a. Bu eserin değişik kütüphanelerde yazmaları vardır. Neşredilip edilmediğini tespit edemedik.

Mekke'de yazdığı nüshadan naklen tamam oldu. O öğrencim, Mekke'de nüshanın yazımını (hicri) 1218 yılının Zilkade ayında bitirmişti. Onun adı, el-Hâc Abdullah Efendi ... olup, kendisi Yahyalı kasabasındandır.”²⁰

Bu 202 numaralı koleksiyonun içindeki ikinci ve üçüncü risâleler de, Kırâat ilmiyle alakalıdır. İkinci risâlede, *Şâtıbiyye*'nin metni yer alır. Sonundaki kayda göre, Yûsuf b. Muhammed, bu ikinci risâleyi, Vezirköprü'de “Büyük Medrese” olarak bilinen Kerim Ağa Medresesi'nde yazmıştır.²¹ Ne yazık ki burada istinsah tarihi yoktur. Tahminimize göre, Yûsuf Bahrî, bunu talebe olduğu gençlik yıllarında yazmıştır. Henüz “Bahrî” lakabını kullanmadığı anlaşılıyor. Zira kimlik bilgisi kaydında sadece “Yûsuf b. Muhammed” der.

2. *Dürrü't-tahrîr fî Risâleti hakkı't-tekbîr*, nr. 214, 32 varak.

Kapakta adı bu şekilde kaydedilen ve Kur'ân ve Kırâat ilmiyle ilgili bazı bilgileri, Duhâ suresinden itibaren kısa sureleri okurken aralarında tekbir getirme gibi konuları ihtiva eden bu risâle, Yûsuf Bahrî'nin eserleri arasında sayılmaktadır. Katalogda bu numarada da onun kitabı olarak gösterilmiştir. Tahminimize göre, sonraki araştırmacılar, Bursalı Mehmed Tâhir'in, Bahrî'nin biyografisinde, “*Dürrü't-tahrîr* isminde bir eseri de olduğu rivayet edilir”²² açıklamasını, gerçekten böyle bir kitabı var gibi anlamışlardır. Hâlbuki o, “rivayet edilir” diyerek, bu konuda kesin hüküm vermemiştir. Nitekim kitabın mukaddimesi incelendiğinde, onun Yûsuf Bahrî'ye nispetinin yanlış olduğu görülecektir.

Müellif, kitabının başında söz konusu ettiği hadis için şöyle der: “Şeyh, imam, âlim Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Hadır/el-Hıdır el-Hanefî, benim kendisine okumam suretiyle, Dimaşk'ın (Şam) kenarında Kâsiyûn dağının eteğinde, (hicri) 771 yılının başlarında, bize rivayet ettiği gibi.”²³ Yûsuf Bahrî'nin doğumu bu tarihten tahminen dört asır sonradır. Müellifin Yûsuf Bahrî olmadığını, onun kenara yazdığı bir not da açıkça göstermektedir. O, metindeki “Kur'ân, sekiz yüz sene küsur zamandır gece-gündüz tilavet edilmektedir” cümlesinin yanına, “müellifin asrına göre” diye not düşmüştür.²⁴ Sayfa kenarlarına yazılan bütün notlarda “Bahrî” imzası vardır. Ancak risâlenin sonu eksiktir. (32b) Bu yüzden istinsah eden, tarih ve yer bilgisine sahip değiliz. Kanaatimizce müstensih, kenarlara notlar yazan Yûsuf Bahrî'dir. Müellifin kimliği ise, ayrı bir araştırma ile tespit edilebilecektir.

B. Hadis

1. *Nüzhëtü'n-nazar*, nr. 3656, istinsah tarihi: 1218, varak: 1a-19b.

Yûsuf Bahrî, hocası Murtazâ ez-Zebîdî'den (ö.1205/1790) İbn Hacer'in

²⁰ A.g.e., nr. 202/1, v. 171a.

²¹ Nr. 202/2, v. 219b.

²² Bursalı, Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul ts., I, 468.

²³ *Dürrü't-tahrîr*, nr. 214, v. 1b. Hasan Paşa Kütüphanesi katalogunda yanlışlıkla Bahrî'nin müellif hattı eseri olarak kaydedilmiştir. Bu eserin başka bir yazma nüshasını tespit edemedik.

²⁴ A.g.e., nr. 214, v. 2b.

Nuhbetü'l-fiker adlı Hadis usûlü eserinin icazet hakkını almıştır. İbn Hacer bu kitabını *Nüzhetü'n-nazar* adıyla şerh etmiştir. Bahrî, işte bu şerhi Çorum'da Recep ayının başlarında istinsah etmeye başlayıp, 1218 yılı Şaban ayının ortası gecesinde bitirmiştir. O, bu istinsah kaydından sonra, "ilim ehlinin kadri biliniyor saygı duyulduğu bir beldeye hicreti kolaylaştırması ve bunun esbabını hazırlaması" için ettiği duanın sonunda, "Allah'ım, artık bu beldeden sıkıldım, burada kalmak istemiyorum, beni kurtar" demiştir. Kenarda, kırmızı renkli bir kalemle sonradan yazıldığı anlaşılan kayıta, "nüshanın Feyziyye'de müderris Yûsuf Bahrî'nin hattıyla olduğu" yazılmıştır.²⁵

2. *Laktu'l-leâli'l-mütenâsire fi'l-ehâdîsi'l-mütevâtire*, nr. 976/2, istinsah tarihi: 1231, varak: 4b-18b.

Adından da anlaşıldığı gibi, mütevâtir hadisleri söz konusu eden bu risâle, Bahrî'nin hocası Zebîdî'nin telifidir. Zebîdî, kendini Hz. Peygamber'in hadislerini okumaya veren bir talebesinin isteği üzerine, mütevâtir olduğu söylenen hadisleri toplamak üzere bu cüzü oluşturmuştur. Daha önce bu konuda el-Bedr ez-Zerkeşî (ö.794/1391), Muhammed b. Abdiddâim (ö.668/1269), Süyûtî (911/1505), İbn Tûlûn (ö.953/1546) ve daha başkalarının eserleri olduğunu kaydeder. Bu cüzüne aldığı hadisler için "en az on sahabiden nakledilmeyi" esas almıştır. Zira daha az sayıda sahabinin naklettiği hadis sayısı oldukça fazladır.²⁶

"Mütevâtir hadis" konusu ile ilgili bazı meselelere değinen müellif, mütevâtir hadislere, on sahabiden nakledilen 1. hadis (*el-hayâü mine'l-îmân*) ile başlamıştır. Her hadiste, sahabi sayısı artarak devam etmiş, nihayet elli sahabiden nakledildiği belirtilen 70. hadise (havuz hadisi) ulaşılmıştır. Hadislerde, o hadisi rivayet eden sahabilerin rivayetlerinin geçtiği kaynaklara işaret edilir.²⁷ Sonunda, altmış-yetmiş veya daha fazla sayıda sahabinin rivayet ettiği 71. hadis (*men kezebe aleyye müteammiden...*) daha geniş bir şekilde incelenir.²⁸ Zaten Zebîdî, mukaddimede, Yûsuf b. Halîl ve başka âlimlerin bu hadis için müstakil cüzler telif ettiklerini, kendisinin de bu hadis hakkında bir risâle kaleme aldığını belirterek, ondaki bazı bilgilere bu cüzünün sonunda yer vereceğini söylemiştir.²⁹

Zebîdî bu cüzü telif sürecine dair şu açıklamayı yapar: "Önce (hicri) 1180 yılında otuz kadar hadis yazmıştım. Sonra bir müddet yarım kaldı. Nihayet Allah nasip etti, kalan hadisleri tamamladım. Bu cüzü yazma işi, iki oturumda gerçekleşti. Sonuncusu (hicri) 1194 yılının Rebiyülevvel ayının çıkmasına sekiz gün kala Çarşamba gecesi idi. Bu cümleleri, cüzün muharriri (müellifi) Ebü'l-Feyz Mu-

²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, nr. 3656, v. 19b.

²⁶ Zebîdî, *Laktu'l-leâli*, nr. 976/2, v. 4b. Beyrut'ta 1985 yılında neşredilmiştir.

²⁷ 1-70. hadislerin bulunduğu kısım, 5b-14a varakları arasında yer almaktadır.

²⁸ A.g.e., nr. 976/2, v. 14a-18b

²⁹ A.g.e., nr. 976/2, v. 5b.

hammed Murtazâ el-Huseynî yazdı.”³⁰

Hocasının bu cüzünü istinsah eden Bahrî, sayfa kenarlarında bazı düzeltmeler yapmış, notlar düşmüştür. Mesela metinde geçen “el-Firâsî”nin, Selmân'nın (r.a.) “el-Fârisî” nispeti olması gerektiğini belirtmiştir.³¹ Sonuna yazdığı istinsah kaydında, “bu nüshayı, hocası Zebîdî'ye arzı tamamlanan, sonunda onun hattı ve içerisinde de tashihleri bulunan bir nüshadan, (hicri) 1231 yılının Rebiyülâhır ayının ortasında yazdığını” kaydetmiştir.³² Ancak 1231 tarihi yazılırken *mîeteyn* (iki yüz) kelimesi unutulmuştur.

3. *İthâfû ehli'd-dîn bi'l-hadîsi'l-müsel sel bi'l-Muhammediyyîn*, nr. 976/3, istinsah tarihi: 1231, varak: 19a-21a.

Zebîdî, üç varaklık bu risâlede, “bir grup hocasından sema ettiği, senedinde hep ‘Muhammed’ isimli ravilerin bulunmasıyla müsel sel olan hadisi” işlemektedir. Bu hadisi işittiği hocalarından on bir tanesini zikrettikten sonra, onlardan ilgili hadisi nakleder.³³ Daha sonra şu bilgiyi verir: “Sahabi tabakasındaki ravileri ‘Muhammed’ isimli olmayan -es-Sâib b. Yezîd ve Ebû Hüreyre’den nakledilen- iki hadis vardır. Tâbiîn ve sonraki nesilden sonra senedinde ‘Muhammed’lerin yer aldığı hadislerin sayısı ise, kırk küsurdur. Onları *es-Simtu'l-mükellel bi'l-cevheri's-semîn...* adını verdiğim cüzde toplamışım. Onların hepsi, sahih hadisler olup, Buhârî'nin kitabından tahriç edilmiştir.”³⁴

Muhammed Murtazâ el-Hüseynî (Zebîdî), bu cüzü, hicri 1188 yılının 12 Zilkade'sinde Pazar gününün kuşluk vaktinde bir oturumda yazmıştır. Yûsuf Bahrî, hocasına arz edilen bir nüshada, onun hattı ile gördüğü yazıda “Zebîdî'nin, Ebû'l-Feyz Süleyman Efendi adlı kişiye silsilenin tamam olması için ‘Muhammed’ ismi vererek, bu hadisi kendisinden rivayet etmesine icazet verdiği” bilgisine vakıf olmuştur. Hocası, bu notu, 3 Rebiussânî 1197'de yazmıştır. (burada 1197 tarihi, yanlışlıkla 1297 olarak yazılmıştır) Yûsuf Bahrî, silsilenin tamamlanması için kendinin de ‘Muhammed’ adını aldığını belirtip şöyle der: “Çünkü müellif (Zebîdî), kendisinin ve başkasının bütün rivayetleri için bana icazet vermiştir.” Bahrî, bu nüshayı, 9 Receb 1231'de yazmıştır.³⁵

C. Kelam

Risâle fî beyâni i'tikadi ehli's-sünne, nr. 976/1, istinsah tarihi: 1231, varak: 1a-4a.

976 numaralı mecmuada beş risâle vardır. İlk üç risâlenin müstensihî Yûsuf Bahrî olup, onları hicri 1231 tarihinde yazmıştır. İkinci ve üçüncü risâlenin

³⁰ A.g.e., nr. 976/2, v. 18b.

³¹ A.g.e., nr. 976/2, v. 6a.

³² A.g.e., nr. 976/2, v. 18b.

³³ Zebîdî, *İthâfû ehli'd-dîn...*, nr. 976/3, v. 19a-20a. Yazma veya matbu başka nüshasını tespit edemedik.

³⁴ A.g.e., nr. 976/3, v. 21a. *es-Simtu*'in yazma veya matbu nüshasını tespit edemedik.

³⁵ A.g.e., nr. 976/3, v. 21a.

müellifi, Bahrî'nin hocası Murtazâ ez-Zebîdî'dir. Bu birinci risâle ise, Bahrî'ye nispet edilse de, aslında onun telifi değildir. Ebû Cafer et-Tahâvî'nin (ö.321/933) *el-Akâidetü't-Tahâviyye* diye bilinen meşhur akâid risâlesidir. Bahrî, hacmi küçük ama alanında önemli olan bu kıymetli cüzü istinsah etmiştir.³⁶

Risâlenin başında, onda "ümmetin fakihleri olarak tavsif edilen Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in mezhebine göre, *Ehlü's-sünne ve'l-cemâa*'nın itikadının açıklanacağı" belirtilmektedir.³⁷ Bu kitapçıkta, temel inanç esaslarının yanında, Kelâm ve Akâid ilminin bazı konularına da muhtasar olarak yer verilmiştir.

Risâlenin sonunda, "bildirmek ve işaret etmek istenilen hususların bittiği" ifade edilir. Bu nüshanın, Çorum'a yerleşmiş Yûsuf b. Muhammed el-Bahrî eliyle hicri 1231 yılında yazıldığı bilgisi vardır. Bahrî, Çorum'dan kendisini kurtarması için Allaha dua etmektedir.

D. Tasavvuf

1. *Risâle-i Muslihi'n-nefs*, nr. 786/2, istinsah tarihi: 1195, varak: 30b-70a.

Derviş Ömer el-Füâdî'nin, Kastamonu'da medfûn Şeyh Şaban Efendi'den naklettiği bilgilerle oluşturduğu, Tasavvufa dair konuları ihtiva eden bu eserin dili Osmanlıcadır. Füâdî üç sayfalık mukaddimenin sonunda şöyle der: "(Şaban Efendi) nefsin mertebelerini, sıfât-ı zemîme ve hamîdelerini (talebeye) telkin etmekte, onlara hıfz ve marifeti âsân olmak için, feyz-i ilâhî ve hazretin himmet ve işaretleriyle, her birinin elkâbın ve mertebesin bir kıta ile nazmedip ve yedişer sıfât-ı zemîme ve hamîdesin bir kıtada zikir ve beyan etmiş idi ki, bunlardır... Bu *Muslihu'n-nefs* nâm risâle(yi), bu *zaifü'l-berâa* ve *kalîlü'l-bidâa*, bu zaaf ve killet ile cem ve tahrir etti."³⁸

Risâlenin sonunda yazılış hakkında Arapça ifadeyle şu bilgi verilmektedir: "Tashih tarihini beyan: Müsveddeden temize çekme ve tashih işlemi, risâlenin yazarı abd-i zaîf Derviş Ömer el-Füâdî'nin yazısıyla (hicri) 1024 yılında tamam oldu. Daha sonra, yeniden onun yazısıyla 1037 yılında tam bir tashih ile tashih edildi." Risâlenin bu nüshasını istinsah eden Yûsuf Bahrî'dir. Sayfa boşluklarına yazılan notlarda da onun imzası vardır. O da, sondaki istinsah kaydında şöyle der: "el-Fakîr Yûsuf b. Muhammed el-Köprüvî el-Bahrî eliyle, (hicri) 1195 yılında, müellifin kitabından istinsah edilmek suretiyle, Çankırı'nın Marufî/lu adlı karyesinde tamam oldu."³⁹

³⁶ Risâle, Bahrî'ye nispet edilerek, Mehmet Büyükkareli tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Ethem Erkoç, bu tercümeyle *Fahru'l-Muhaddisîn Yûsuf Bahrî Efendi* (Çorum 2003) adlı eserinin sonuna koymuştur (s. 62-74).

³⁷ Tahâvî, *Risâle fi beyâni...*, nr. 976/1, v. 1b. *el-Akâidetü't-Tahâviyye* adıyla meşhur olan risâlenin müstakil olarak ve üzerine yapılan çalışmalarla birlikte birçok baskısı mevcuttur.

³⁸ Derviş Ömer Füâdî, *Risâle-i Muslihi'n-nefs*, nr. 786/2, v. 31b, 32a. Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesinde 5, Millet Kütüphanesinde 1 yazma nüshası bulunmaktadır. Neşredilip edilmediğini tespit edemedik.

³⁹ A.g.e., nr. 786/2, v. 70a.

2. *Tuhfetü'l-ahbâb li's-sülûk ilâ tarîki'l-ashâb*, nr. 788/3, istinsah tarihi: 1231, varak: 23a-41b.

"Murad Buhârî" diye meşhur olan Şeyh Muhammed Murad b. Ali en-Nakşibendî'nin (ö.1132/1720) *Silsiletü'z-zeheb* adlı risâlesinde, Tarîkat-i Nakşibendiyye'nin usûl ve furûuna dair bilgilerin tamamı, iyi bir tertip ve güzel bir üslupla işlenmiştir. Murad Buhârî'nin oğlu Muhammed Bahâeddin'in müridi Ahmed Trabzonî, *Tuhfetü'l-ahbâb...* adıyla bu risâle üzerine Arapça bir şerh yazmıştır.⁴⁰

Kitabı istinsah eden Yûsuf Bahrî'nin, sayfa boşluklarına bazı notları vardır. Mesela kitapta kudsi hadis olarak nakledilen bir metin şöyledir: "İnsanoğlunun bedeninde bir et parçası, o et parçasında bir fûâd, o fûâd'da bir sır, o sır'da bir hafî, o hafî'de de bir ahfâ vardır. O ahfâ'da ise Ben varım..." Bahrî bu rivayet için şu uyarı notunu yazmıştır: "Bu hadise dikkat edilip durumu araştırılsın. Zira onun sahih olup-olmadığını Allah bilir."⁴¹

Eserin sonunda, Şeyh Ahmed et-Trabzonî, şeyhinin şeyhi Süleyman Efendi Bafravî'nin şerhinin sona erdiğini söyler. Buna göre, şerh Bafravî'ye ait gözük-mektedir. Ahmed Trabzonî de, o şerhi istinsah etmiş gibidir. Ancak bu, herhalde hatalı bir bilgidir.⁴² Zira nüshayı istinsah eden Yûsuf Bahrî, Trabzonî'yi şarih olarak tanıttığı bilgi notunda şöyle der: "Bu şârih, ... eş-Şeyh Ahmed et-Trabzonî olup, (hicri) 1192 yılında Konya'da vefat etmiş, Mevlânâ'nın (kuddise sirruhû) kabrinin karşısında bir yere defnedilmiştir." Bahrî, bu notta kendini de şöyle tanıtır: "Ben de... Çorum'a yerleşip orada müderrislik yapan Yûsuf Bahrî b. Muhammed el-Köprüvî'yim. Allah, bütün peygamberleri ve evliyası hürmetine beni oradan kurtarsın... Kitabın istinsahı, (hicri) 1231 senesinin Rebiyülevvel ayından dört günü geçince tamam oldu."⁴³

E. Arap Dili ve Edebiyatı

1. *Telhîsu'l-Miftâh*, nr. 2428, istinsah tarihi: 1191, 21 varak.

Ebû Yakûb Yûsuf es-Sekâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı kitabının üçüncü kısmı, Belagat ilminin en güzel kaynaklarından biridir. *Telhîs*, bu eserin ihtisarı olarak kaleme alınmıştır.⁴⁴ *Telhîs*, Bahrî'nin istinsah ettiği kitaplardandır. Nüshanın kapağı notlarla doludur. Onlar arasında Arapça beyitler de vardır. Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ını öven bir dörtlüğü şöyledir:

⁴⁰ Ahmed et-Trabzonî, *Tuhfetü'l-ahbâb*, nr. 788/3, v. 23b. Bilgi için bkz. Şimşek, Halil İbrahim, "Murad Buhârî", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 186. Birçok yazma nüshası vardır. Neşredilip edilmemişliğini tespit edemedik.

⁴¹ A.g.e., nr. 788/3, v. 35a.

⁴² "Süleyman Efendi", muhtemelen Yûsuf Bahrî'ye *Hizbü'l-bahr*'in icazetini veren Süleyman Hoca b. es-Seyyid Muhammed Efendi Bafravî'dir. O, bu icazeti, hocası Şeyh Ahmed Efendi Trabzonî'nin kendisine verdiği şekilde, Yûsuf Bahrî'ye vermiştir (nr. 5538/5). Buna göre Bafravî, Bahrî'nin; Trabzonî de, Bafravî'nin hocasıdır.

⁴³ A.g.e., nr. 788/3, v. 41b.

⁴⁴ Kazvîni, Muhammed b. Abdirrahman, *Telhîsu'l-Miftâh*, nr. 2428, v. 1b. *Telhîs*'in çok sayıda neşri vardır.

*İnne't-tefâsîr fi'd-dünyâ bilâ aded / ve leyse fihâ le'amrî misle Keşşâfî
İn künte tebgî el-hüdâ, fe'lzem kırâeteh / ve'l-cehlü ke'd-dâi ve'l-Keşşâf
ke's-şâfî*

Rasûlüllah (a.s.) aşkını dile getiren bir beyit de şöyledir:

*Nesîmü's-sabâ, in ci'te arza Medîne, febellîğ tahiyyâtî ile'r-ravz, ve'scûdi
Fekabbil makâman, halle fîhi nebiyyünâ ve seyyidünâ, yâ hayra kabrin ve
mak'adi⁴⁵*

Bu kıtaları Bahrî'nin yazdığı düşünülebilir. Zira eserin sayfa boşluklarındaki notların bir kısmında "Bahrî" imzası vardır. Yûsuf Bahrî'nin hattı oldukça güzel ve okunaklıdır. Onun yazılarında, mürekkep siyahlığı ve harf kalınlığı iyidir. Bu kitabın hattında da durum böyledir.

Sonda, "istinsahın, (hicri) 1191 yılında, Bafra'nın el-Mismiye? kasabasında, Ramazan ayının son on günü içinde Perşembe günü öğleden az önce bittiği" kaydedilmiştir. Ancak bu kayıta, "Yûsuf Bahrî" adına yer verilmemiştir. Buraya sonradan değişik bir yazıyla: "Yûsuf Bahrî b. Muhammed el-Köprüvî sümme el-Çorumî" şeklinde bir not yazılmıştır.⁴⁶

2. *Şerhu Telhîsi'l-Miftâh*, nr. 4788, istinsah tarihi: 1212, 146 varak.

Meânî ve Beyân ilimlerine dair önemli bir kaynak olan *Telhîsu'l-Miftâh*'in şerhi olan bu eser "Atvel" adıyla meşhurdur. Şârih de, "İsâmüddîn" diye meşhur olan, İbrahim b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî'dir. Yûsuf Bahrî, *Şifâ* şerhi *Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz*'ında, *Atvel*'den bazen kitap, bazen de "kale 'İsâmüddîn" diyerek müellif adıyla nakillerde bulunur. Belki de, *Atvel*'in kendi istinsahı olan bu nüshasını kullanmaktadır.

Sayfa boşluklarında Bahrî'nin yazdığı notlar mevcuttur. Eserin sonunda, istinsahta esas aldığı nüshanın hâmişinde Kâtip Çelebi'nin eser ve müellif hakkında şu notunu nakleder: "Bu kitabın adı *Atvel*'dir. Onu 'İsâmüddîn telif etmiştir. O, Sultan Süleyman zamanında hayatta olup, (hicri) 943 yılında Semerkant'ta vefat etmiştir..."

Bahrî burada kendi kimlik bilgilerini şu şekilde yazmıştır: "Ebü'l-İrfân Nebîhüddîn Yûsuf b. Muhammed, Köprü doğumlu, önce Mısır'da, sonra müderislik yaptığı Çorum'da ikamet etmiş, itikad olarak Mansûrî (Mâturîdî), ictihad bakımından Hanefî, hırka ve tarikat yönüyle de Nakşibendî ve Halvetî." Sonra, uzun bir duanın sonunda Allah'tan şu dileklerde bulunur: "Çorum'dan daha iyi bir şehre hicret, bol rızık, uzun ömür, Kur'ân'ın tefsirini ve Hz. Peygamber'in

⁴⁵ A.g.e., nr. 2428, v. 1a. *Keşşâf*'a dair mısraların tercümesi:

Dünyada sayısız tefsir kitabı var / Ama yeminle söylüyorum ki, onların içinde *Keşşâf* gibisi yok
Eğer doğru yolu arıyorsan onu okumaya bak / Zira cehalet hastalık, *Keşşâf* ise şifa veren ilaç gibidir
Rasûlüllah aşkını dile getiren mısraların tercümesi:

Ey saba rüzgârı, şayet Medine toprağına uğrarsan, Ravza'ya selamlarımı arz et ve secdeye kapan
Peygamber efendimizin bulunduğu o yüce makamı öp. O, ne güzel bir kabir ve istirahat yeridir

⁴⁶ A.g.e., nr. 2428, v. 21b.

hadislerini neşir faaliyeti, faydalı ilimlere hizmetçi olma, ihlâslı bir şekilde o ilimlerin gereği ile amel etme, nihayet kâmil bir iman ve faydası umumi eserler ile hayatının sona ermesi.” İstinsahı, hicri 1212 senesi Rebiyülevvel ayının sonlarında tamamlamıştır.⁴⁷

3. *Bahru'l-maârif*, nr. 2114, istinsah tarihi: 1191, 54 varak.

Bu kitap, Sürûrî diye meşhur olan Muslihuddin Mustafa b. Şaban'ın (ö.969/1562) dil ve edebiyata dair Osmanlıca manzum bir eseridir. Kapağın üst sol tarafındaki notta, nüshanın sahibinin Ölçekzâde es-Seyyid Muhammed Efendi olduğu yazılmıştır. Alt tarafındaki notta ise, Yûsuf Bahrî, bir alıntıda bilgiye Arapça dil kaideleri yönünden itirazını kaydetmiştir.

Bahru'l-maârif, hikmetli sözler ve şiirler için oldukça zengin bir kaynaktır. Bu yazma nüshayı konumuz açısından önemli kılan husus, onun sayfa boşluklarında, bazen belirtilerek bazen de belirtilmeden, müstensihî Yûsuf Bahrî'ye ait çok sayıda şiiri ihtiva etmesidir. Mesela Çapanoğlu Süleyman Bey'in oğlu Abdülfettah Bey tarafından (Çorum) Ulu Cami'nin yeniden inşası üzerine, ona övgüde bulunduğu şiiri bunlardan biridir:⁴⁸

Âferinler ona kim, fâtihi-ebvâb-ı felâh
Mazhar-ı tevîk-i Hak, hazreti Abdülfettâh
Nesli-pâk şeref, nuhbe-i Abdülcebbâr
İftihârü'l-ümerâ, kuflü zulmüne miftâh

.....
Bahrî, eyle dâiyân, ehl-i salât ehl-i felâh salâhına
Eylesün devlet ü ikbâlini Allah mezîd
Tâ murâdınca ravâh ede mesâ ile sabâh
Hep murâdına münâ ola akşâm ü sabâh

Bahrî'nin kaza ve kader inancı konusunda yazdığı bir şiiri de şöyle başlar:⁴⁹

Hikmet-i Hak böyledir lâ bûd gelince sâati

Şâhidi maksûd eyler bî taleb garazı harâm
Bin ahkâm-ı felekten bir hakîm-i feylesof
Atsa her bir emr için bir sâat ... iltizâm
....

“Zemahşerî'nin, Gazzâlî'ye *er-rahmânü ale'l-arşî's-tevâ* (Tâhâ 20/5) ayetinin tefsirini sorması üzerine, onun verdiği cevabı, Arapça bir şiir halinde” *kîle* (denilir ki) ifadesi ile nakleden Bahrî, şiirin sonunda Gazzâlî'yi övdüğü beyitte şöyle der:⁵⁰

Ve teâlâ Rabbünâ ammâ tekûlü

⁴⁷ İsfereyînî, 'İsâmuddin İbrahim b. Muhammed, *Şerhu Telhîs'i'l-Miftâh*, nr. 4788, v. 146a. Atvel diye meşhur olan bu kitabın muhtelif neşirleri vardır.

⁴⁸ Muslihuddin Mustafa b. Şaban, *Bahru'l-maârif*, nr. 2114, v. 16a. Bu eserin birçok yazma nüshası ve üzerine yapılan iki tez vardır. Çorum Ulu Cami'nin yeniden inşası hakkında ve Bahrî'nin bu şiirinin tamamı için bkz. Erkoç, Ethem, a.g.e s. 37-39. Erkoç tarafından kaydedilen şiir metninde bazı okuma hataları görülmektedir.

⁴⁹ A.g.e., nr. 2114, v. 17b.

⁵⁰ A.g.e., nr. 2114, v. 29b. Bahrî'nin başka bir şiiri için bkz. v. 52a.

Felillâhi derruhû kaddesellâhû sirrahû ve ravvaha rûhahû

Bu üç şiirin altında Bahrî'nin imzası vardır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, kitapta altında onun imzası olmayan daha birçok dörtlük ve şiir mevcuttur. Bunların ona mı, yoksa başkasına mı ait olduğunu bilemiyoruz. Mesela bir dörtlük şöyledir:⁵¹

*Feyz-i Hak'da buhl yok, herkes velî tâlib değil
Bî sebep islâh-ı âlem Bârî'ye vâcib değil
Tasavvur etmesin kimse ki, ettim kaldı yanımda
Alur her kişi hakkını, komaz Hak kimse yanında*

Ayrıca, bu kitabın sayfa boşluklarında, değişik kaynaklardan yapılan alıntılar da görülmektedir. Mesela Bahrî, bir yerde de, "hocam" ve "efendim" dediği Beymekzâde Efendi'nin *Mecmûa*'sından bir salavât-ı şerife metni aktarmıştır.⁵² Kitabın sonundaki istinsah kaydında, kendini "Yûsuf el-Bahrî b. Muhammed el-Köprüvî" olarak tanıtarak, ailesine, bütün müminlere ve Büyük Kadağara? şehrinde ikamet edenlere dua etmektedir. İstinsahın hicri 1191 senesi Şaban ayının ortasından az önce Pazar gecesi bittiğini bildirir.⁵³

F. Mantık

Şerhu Îsâgûcî, nr. 5032/2, istinsah tarihi: 1236, varak: 11b-30b.

Bu kitap, Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'nin "*Îsâgûcî*" diye meşhur olan *el-Muhtasar*'ına küçük bir şerhtir. Şârih, bir arkadaşının isteğini yerine getirmek ve onun samimi arzusundan dolayı sevap kazanmak gayesiyle bu şerhi kaleme almıştır.⁵⁴ Ne yazık ki, bu şârihin kim olduğunu tespit edemedik.

Kitabın sayfa boşluklarında müstensih Yûsuf Bahrî'ye ait birçok not bulunmaktadır. O, her daim eserleri mütalaa ettiği için, araştırmalarında tespit ettiği hususları, kitapların haşiyelerine kaydetmektedir. Mesela bir notu şöyledir: "Burası araştırılsın. Çünkü bu bilgi onun meşhur şerhinde yoktur. Belki de o, meşhur şerh değildir. Daha sonra şunu tespit ettim: 'İsâmuddîn'in *el-Ferâid* adlı bir kitabı olup, kendisinin ona bir şerhi vardır. Bu ifadeyi, işte bu şerhinde zikretmiştir. Bundan dolayı Allah'a hamdolsun"⁵⁵ Bahrî'nin dikkatli bir araştırmacı kimliğini gösteren bu tip misalleri, istinsah ettiği kitapların kenarlarına yazdığı notlarında bolca bulabiliriz. O, zaman-zaman, başka kaynaklardan ve şerhlerden yaptığı alıntıları da, haşiyelerde kaydetmektedir. Bu eserde buna dair örnekler de vardır.

Bahrî, istinsahta esas aldığı nüshanın kapağında şârihin şu açıklamasını nakleder: "Bu şerh, hicri 1016 yılı 17 Cümâdilûla Pazar günü iki namaz vakti

⁵¹ A.g.e., nr. 2114, v. 18b.

⁵² A.g.e., nr. 2114, v. 37a.

⁵³ A.g.e., nr. 2114, v. 54b.

⁵⁴ *Şerhu Îsâgûcî*, nr. 5032/2, v. 11b. *Îsâgûcî*'nin şerh ve haşiyeleri için bkz. Bingöl, Abdülkuddüs, "*Îsâgûcî*", *DIA*, İstanbul 2000, XXII, 488-489.

⁵⁵ A.g.e., nr. 5032/2, v. 12a.

arasında bitti.” Kendi istinsah kaydında da şöyle der: “Bunun gibi, Yûsuf Bahrî - Allah, gizli lütuflarıyla onu korktuklarından kurtarsın- eliyle de istinsah, hicrî 1236 yılı 23 Zilkade Perşembe günü iki namaz vakti arasında sona erdi.”⁵⁶

III. ÜZERİNDE NOTLARI BULUNAN KİTAPLAR

1. *Cemu'l-vesâil fî şerhi'ş-Şemâil*, nr. 3610.

Bu eser, Ali el-Kârî'nin Tirmizî'nin *Şemâil*'i üzerine yazdığı şerhtir. Yûsuf Bahrî, hocası Zebîdî'den bizzat ve el-Atrablusî (et-Trablusî) vasıtasıyla *Şemâil* için icazet almıştır (nr. 5538/7). Bu eserin kapağında da onun *Şemâil* icazetine dair metin mevcuttur. Burada el-Atrablusî'nin künyesi “Ebû Ekrem”, adı da “Abdüddâyim” biçiminde yazılmıştır. Hâlbuki asıl icazet metninde bunlar “Ebû'l-Kerem” ve “Abdülkerim” şeklinde kaydedilmişti. Herhalde bu kapaktaki yazılış şekilleri yanlıştır. Burada Bahrî'nin kimliği “Yûsuf Bahrî el-müderriş bi Feyziyye bi Çorum” şeklinde kaydedilmiştir.⁵⁷

Öyle anlaşılıyor ki, Yûsuf Bahrî, bu kitabın müstensihisi değildir. Zira kapaktaki bilgiye göre, Mustafa el-Bibani? el-Hanefî hicrî 15 Muharrem 1188'de bu eserin sahibi olmuştur. Daha sonra da eser, “Bahrî mahlaslı, Ebû'l-Mekârim künyeli, mezheb olarak Hanefî, tarikat olarak da Halvetî olan Yûsuf'un” mülkiyetine girmiştir. Kapağın üst sol kenarında ise: “Fahru'l-muhaddisîn, sâhibühû el-Hâc Yûsuf Bahrî. Allah onun kabrini nurlandırın ve yüzünü ak etsin” yazılıdır.⁵⁸ Özellikle bu son cümle, Bahrî'den sonra yazılmış olmalıdır.

Yûsuf Bahrî, bu eseri mütalaa ederek, bazı yerlerine küçük notlar yazmıştır. Mesela bir yerde kırmızı mürekkeple yazılan bir cümlenin, aslında Tirmizî'nin metninden olmadığı için siyahla yazılması gerektiğine işaret etmektedir.⁵⁹

2. *Feyzu'l-kadîr bi şerhi'l-Câmiî's-sağîr*, nr. 3475.

Süyûtî'nin (ö.911/1505) *el-Câmiu's-sağîr*'ine Münâvî (ö.1031/1621) tarafından yazılan şerhtir. Yûsuf Bahrî'nin, *Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz*'ında hadislerin şerhi için çokça kullandığı kaynakların başında Münâvî'nin kitapları gelir. Bahrî, bu şerhten başka, onun *er-Ravdu'n-nadîr*'inden de istifade etmiştir.

Kapakta, kitabın adı, müstensihinin hattı ile *er-Ravdu'n-nadîr* olarak yazılmış, sonradan başkası tarafından bu ismin üzeri çizilerek, üst tarafına *Feyzu'l-kadîr* yazılmıştır. Doğrusu da budur. Zira Münâvî, mukaddimede ona *Feyzu'l-kadîr* ismini verdiğini ifade etmektedir.⁶⁰

⁵⁶ A.g.e., nr. 5032/2, v. 30b. Bahrî'nin buradaki duasında “Çorum'dan hicret isteği” yoktur.

⁵⁷ Ali el-Kârî, *Cemu'l-vesâil*, nr. 3610, v. 1a. Bu eserin muhtelif neşirleri bulunmaktadır.

⁵⁸ A.g.e., nr. 3610, v. 1a.

⁵⁹ A.g.e., nr. 3610, v. 3a.

⁶⁰ Münâvî, *Feyzu'l-kadîr*, nr. 3475, v. 2b. Münâvî'ye nispet edilen *er-Ravdu'n-nadîr*'in kataloglarda üç yazma nüshasına rastladık: Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 309; Reîsükküttâb, nr. 163; Antalya Akseki İlçe Halk Ktp., nr. 81. M. Yaşar Kandemir, Münâvî'nin eserleri arasında bu kitaba yer vermemiştir. Bkz. “Münâvî, Muhammed Abdür-raûf”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 573-574. Belki de, *Feyzu'l-kadîr*'in diğer adı *er-Ravdu'n-Nadîr*'dir.

Öyle anlaşılıyor ki, önceki kitap gibi bu eser de Yûsuf Bahrî'nin mülkiyetine girmiştir. Yani istinsah eden o değildir. Kapakta üst sol köşede Bahrî'nin kimliği şu şekilde yazılıdır: “Yûsuf b. Muhammed, el-Köprüvî mevliden, Bahrî mahlasan, Ebü'l-Mekârim künyeten, el-Hanefî mezheben, el-Halvetî tarîkaten.” Bahrî'nin künyesinin son iki kitapta “Ebü'l-Mekârim” olarak yazılmış olması dikkat çekicidir. Hâlbuki önceki kitaplarda o “Ebü'l-İrfân” şeklinde kaydedilmişti. Bahrî, şayet sağlığında iki künye kullanmadıysa, “Ebü'l-Mekârim” ona sonradan verilmiş olmalıdır. Kapakta müstensihnin hattı ile şu Arapça beyit yazılıdır:

*İnne'l-İbâd lehüm Rabb yudebbiruhüm bimâ yeşâ' femâ li'l-abdi tedbîr
el-Abd ya'cizü an miskâli hardele mâ lem tûsâid lehû fihâ el-makâdîr*

Değişik bir yazıyla olan notta ise, merhum şeyh Ali el-Karâfî'nin oğlu Muhammed'in hicri 1150 senesinin 20 Zilhicce Perşembe günü bu kitabı nasıl edindiği anlatılıyor.⁶¹ O halde, bu ve önceki eserin söz konusu nüshaları, Yûsuf Bahrî'ye öncekilerden intikal etmiştir.

3. *Şerhu Lübbi'l-elbâb fi ilmi'l-i'râb*, nr. 2778, 251 varak.

Yûsuf Bahrî, bu kitabın kapak ve sonraki sayfasına bir takım notlar yazmıştır. Kapağa, önce, padişah-ı vakt Sultan Mahmud'un nüdemâ-yı devletlerinden Hâletî Efendi'nin söylediği bir beyti kaydeder. Peşinden, bir mecliste beraber bulunduğu Hacı Hasan Efendi'nin söylediği ama bazı cihetle *muhtellü'l-vezn* ve *sanat-ı tersî*'den hali olmasından ötürü düzelttiği bir beyti yazar. Bunların altında “Bahrî” imzası vardır. Sonra biraz soluk hatla şu dörtlük yazılmıştır:⁶²

Sûfî olan safâ ile olsa / Biz de olurduk abâ ile olsa

Doldururduk cihânı na'râ ile / Zikri-i Hak huy-hâ ile olsa

Bahrî eser ve müellifi hakkında şu bilgileri verir: “el-Fâzıl el-İsbehânî diye tanınan Muhammed b. Ahmed b. es-Seyf, Nahiv ilmüne dair *ed-Dav'* adlı eseriyle meşhurdur. Onun *el-Lübâb fi'n-nahv* ve *Lübbü'l-elbâb fi ilmi'l-i'râb* adlarında iki kitabı daha vardır. Bu iki eserin muhtevaları birbirine yakındır. Ama *Lübbü'l-elbâb* fayda yönüyle daha kâmilidir. *Lübbü'l-elbâb* es-Seyyid Abdullah b. Ahmed eş-Şerîf (ö.776/1375) şerh etmiş, şerhini Cümâdilülâ 733'te bitirmiştir. Bu âlim *Lübâb*'ı da şerh etmiştir. Bu iki şerh müstensihlerin ve talebelerin eline geçince, farklı oldukları bilinemedi. Birçok kişi, iki metin ve iki şerhin, tek metin ve tek şerh olduğunu zannetti. Hâlbuki durum böyle değildir. *Keşfü'z-zünûn*'a mü-

⁶¹ A.g.e., nr. 3475, v. 1a.

Beytin tercümesi:

Kulların, onları dilediği şekilde yöneten Rab'leri var, kulun alacağı hiçbir bir tedbir olamaz
Kendisine o hususta takdir-i ilâhî yardım etmedikçe, kul hardal tanesi ağırlığı kaldırmada bile aciz kalır

⁶² Nukrekâr, Abdullah b. Muhammed, *Şerhu Lübbi'l-elbâb*, nr. 2778, v. 1a. Bu kitabın birçok yazma nüshası vardır. Ancak neşredilip edilmediğini tespit edemedik. Tahsin Özcan, *Lübbü'l-elbâb* müellifini “Tâceddin Muhammed b. Muhammed el-İsferâyîni” olarak göstermiştir. Bkz. “Nukrekâr”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 233. Bahrî'nin “Abdullah b. Ahmed eş-Şerîf” şeklinde tanıttığı şârih, “Nukrekâr” lakabıyla tanınan Abdullah b. Muhammed b. Ahmed eş-Şerîf'tir (ö. 776/1375). Bahrî, onu babasının adına değil, dedesinin adına nispet etmiştir.

racaat et. es-Seyyid Abdullah, *Şerhu'l-Lübâb*'ın başında “el-Üstâz el-Allâme dedi ki” der. Bunun gereği, şârihin (es-Seyyid Abdullah), musannif el-Fâzil İsbahânî'nin talebelerinden olmasıdır.⁶³

Bahrî'nin belirttiği kitabın başlangıç cümlesine göre, bu nüsha es-Seyyid Abdullah'ın *Lübbü'l-elbâb*'a yazdığı şerhtir. Zaten şârih mukaddimede *Lübbü'l-elbâb fi ilmi'l-i'rab* adlı kitaptan övgü ile bahsedip, kendi asrında onu hiç kimşenin şerh etmediğini belirtmiştir.⁶⁴ Bahrî bu şerhin telif tarihini Cümâdilülâ 733 olarak göstermişti. Buna göre, kitabın sonundaki 848 yılı onun istinsah tarihi olmaktadır.⁶⁵ O halde, Bahrî'nin bu eseri istinsahı imkânsızdır. O, sahip olduğu bu kitabın bazı yerlerine notlar düşmüştür. Bahrî'nin yazıp-yazmadığını bilemediğimiz son sayfadaki notlar arasında (Zemahşerî'nin?) şu kıtası dikkat çekicidir:⁶⁶

*Kudâtü zemâninâ sârû lusûsan umûmen fi'l-kadâyâ lâ husûsan
Yeravne'l-ganîmete emvâle'-yetâmâ keennehüm yerav fihâ nusûsan
Haşînâ minhüm ve lev sâfahûnâ le lassû min havâtîminâ fusûsan*

4. *Risâle müştemile ale'l-kavâidi'l-Fârisiyye*, nr. 2843, 15 varak.

Farsça dil bilgisi kuralları için yazılan bu risâlenin hicri 1161 yılı Rabûlâhir ayının ortasında tamamlandığı kaydedilmiştir.⁶⁷ Kapağa not yazan biri şöyle der: “Bu eser, hatt-ı müellif olduğuna nazaran, hicri 1186'da vefat eden İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin eseri olması ihtimali kavidir.”⁶⁸ O halde, 1161 tarihi, risâlenin ister telif tarihi, isterse istinsah tarihi olsun, o zaman muhtemelen henüz doğmamış olan Yûsuf Bahrî'nin bu nüshanın istinsahı ile ilgisi söz konusu olamaz. Ancak ilk iki sayfanın (v. 1b-2a) kenarlarına yazılan notlardaki imza, Bahrî'nin imzasına benzemektedir. Bu yüzden risâlenin onun kütüphanesinde bulunan eserlerden olduğunu söylemek mümkündür.

“Yûsuf Bahrî” isimli birinin “Huseyn es-Sıdkî” adında bir oğlu vardır. Osman b. Ali adlı âlim ona iki icazetname vermiştir (nr. 5538/9, 10). “Yûsuf Bahrî oğlu Huseyn” ismi, “es-Sıdkî” ilavesi olmaksızın bir yazma eserin sonunda da yer

⁶³ A.g.e., nr. 2778, v. 1b.

⁶⁴ A.g.e., nr. 2778, v. 2b.

⁶⁵ A.g.e., nr. 2778, v. 251a.

⁶⁶ A.g.e., nr. 252a.

Kıtanın tercümesi:

Zamanımız kadıları, baktıkları davaların belirli birkaçında değil, genel olarak hırsız oldular
Yetim mallarını, sanki o konuda açık deliller (ayet-hadis) bulmuş gibi, ganimet sayıyorlar
Bizimle tokalaşacak olsalar, yüzüklerimizin taşlarını çalmalarından korkar olduk

⁶⁷ *Risâle müştemile...*, nr. 2843, v. 15b. Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Risâle fi kavâidi'l-Fârisiyye* adında bir eseri vardır. Bu isimde başkalarının da risaleleri bulunmaktadır. Mesela Mehmed Murad Nakşibendî'nin *Kavâid-i Fârisiyye*'sinin muhtelif baskıları mevcuttur. Şayet risâlemizin müellif hattı olduğu kesin ise, bu durumda o Kemalpaşazâde'nin olamaz. Bu risâlenin müellifinin tespiti, ayrı bir araştırma gerektirmektedir.

⁶⁸ A.g.e., nr. 2843, v. 1a. Mustafa Çağrı, İbrahim Hakkı'nın eserleri arasında bu risâleden bahsetmemiştir. Ölüm tarihi de 1194/1780 olarak verilir. Bkz. “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 309-310.

almaktadır. Burada, son olarak, muhtemelen başka bir Yûsuf Bahrî'nin⁶⁹ -bu meşhur Bahrî'nin torunlarından da olabilir- oğlu Huseyn'in istinsah ettiği bir risâleden bahsetmek istiyoruz. Bu çalışma, zamanın Çorum müftüsü Amasyalı Mustafa Vâzih'in *Tûti-i vâzih kelimât* adlı Farsça risâlesidir.⁷⁰ İşte bu risâleyi, adı geçen Huseyn istinsah etmiştir. İstinsah kaydında şöyle denmektedir (v. 84b):

*Hamd lillâh ki kitâb oldu tamâm avn-i Bârî-i cihân perver ile
Bilmek ister isen târîhin Tûti-i vâzih okuyun ezber ile*

el-Fakîr el-hakîr el-müderri Huseyn İbn Yûsuf Bahrî

Kâğıdının adedi: 21 (yani toplam 21 varak olduğu belirtiliyor)

Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde yapılacak daha geniş araştırmalar, muhtemelen yukarıdaki gruplar altında verdiğimiz eser sayılarını artıracaktır. Yûsuf Bahrî, genellikle kitapların üzerine notlar düştüğü için, onun istinsah ettiği eserlerin sayfa-sayfa incelenmesi gerekmektedir. O, elinin altında bulunan kitapları mütalaa ederken de, onların özellikle kapaklarına ve son taraflarına notlar yazmaktadır. O halde, bu kütüphanedeki yazma eserlerin, onun notlarını tespit gayesiyle elden geçirilmesi, bize onun kitaplığını ortaya çıkarma hususunda büyük ölçüde yardımcı olacaktır.

Milli Kütüphane'de Yûsuf Bahrî'ye Nispet Edilen Kitaplar

Milli Kütüphane'nin internet üzerinden katalog taramasında, orada müellifi Yûsuf Bahrî olarak gösterilen iki eser tespit ettik.

1. *en-Nasîhatü'l-edebîyye fî şerhi'l-Kasîdeti'z-zeynebiyye*, nr. 06 Hk 2782, telif tarihi: 1329, 33 varak. Görüldüğü gibi, telif tarihinden dolayı bu eser Yûsuf Bahrî'ye ait olamaz.

Dili Osmanlıca olan bu kitapta, *el-Kasîdetü'z-zeynebiyye* olarak bilinen Arapça kaside, tercüme ve şerh edilmiştir. Mukaddimede şöyle denir: "*Kasîde-i zeynebiyye* namıyla benâm olan şu kasîde-i ...?; hikemî, edebî, dînî ve nebevî bir takım mevâiz-i celîleyi hâvî bulunmakla, birkaç kitâb-ı müstetâbda dîdelerimi ruşena olduğundan, ta'mîm-i intifâ arzusıyla Türk dili ile şerh ve izahına ikdâm ve avn-i Hudâ ile itmâm edip ... mütâlaasına râğbet buyuran ihvâna ihdâ ve takdîm ile ..."71 Daha sonra, başından itibaren kasidenin toplam 55 beytinin, önce Arapçaları verilmiş, sonra şerhleri yapılmıştır. (v. 2a-32b)

Şârih, kitabın sonunda, kasidenin müellifi ve farklı nüshası hakkında açıklama yapar. Buna göre; Kemâleddîn ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayavân* adlı kitabının

⁶⁹ Ahmed Feyzî'nin (ö. 1327/1909) *Feyzu'l-vâhib* (nr. 3253) adlı eserini istinsah eden Kayışzâde Yûsuf Çorumî adında biri vardır. Çorum Ulu Camii imamlarından olan bu kişi, "Hattat Yûsuf Bahrî" olarak biliniyormuş.

⁷⁰ Mustafa Vâzih, *Tûti-i vâzih kelimât*, nr. 1888, v. 63b-84b.

⁷¹ *en-Nasîhatü'l-edebîyye...*, nr. 06 Hk 2782, v. 1b. *el-Kasîdetü'z-zeynebiyye* ile ilgili iki eser bulabildik. Birincisi, *Akîde-i edebîyye tercüme-i Kasîde-i zeynebiyye*'dir (İstanbul, ts., 36 s.). Süleymaniye Kütüphanesi katalogunda kasidenin müellifi Ali b. Ebî Tâlib olarak gösterilmiştir. İkincisi de, Abdulmutî b. Sâlim eş-Şîbî tarafından bu kasidenin şerhine dair kaleme alınan *el-Behoetü's-seniyye*'dir (Mısır 1315/1897, 47 s.).

elif-fâ-ayn maddesinde, söyleyenini belirtmeden bu kasideyi nakletmiştir. Şârihin kütüphanesinde bulunan edebiyat kitaplarında da adı “*Kasîde-i zeynebiyye*” olarak kaydedilmiş, ama söyleyeni belirtilmemiştir. Yalnız Abdullah Efendi, *Mecâlisü'l-envâr* ve *mecâmiu'l-esrâr* adlı eserinde, kasidenin *ve'l-leyl fa'lem...* diye başlayan beytinin bir mahallinde? “*kâle Ali kerremellâhü vecheh*” diyerek, onu Hz. Ali'ye nispet etmiştir. Ayrıca, şârihin gördüğü kasidenin Hindistan'da basılan Arapça bir şerhinde, 55 beyitten başka birkaç beyit daha vardır. Onda bu beyitler yazılarak, Hz. Ali'ye nispet edilmiştir. Ama şârih, kasidenin Hz. Ali'ye nispeti için bu iki hususu yeterli bulmayıp, sonuç olarak “ilm-i yakîn ifade edecek surette kâili malumum olmamıştır” der.⁷²

İstinsah kaydında, yazımın 7 Receb 1329'da bittiği belirtilerek, bu nüsha “Havza'da kütüphane müessisi biraderim vefa beraberim (?) Ba'î Mustafa Cûd (Cûn?)'a” ithaf edilir. Bu kasideyi tercüme ve şerh eden, Amasya müftüsü Sâlim? Yetkin'dir. O, nüshanın sonuna yazdığı notta şöyle der: “Bu kasabada (Havza?) tam kırk sene evvel ... el-Hâc Yûsuf Efendi el-Köprüvî merhumdan okumuş ve Türkçe şerh ve tercümesine dahi 7 Recep 1329'da muvaffak olmuşum. Bu defa, yanımdaki nüsha-i asliyesini hiç bozmayarak ... istinsah ederek, benim gibi ... ve mütâlaa-i kütübe mu'la' (çok düşkün) bulunan ah fillâhim aşk-ı hakiki ile dilhûn “Mustafa Cûd (Cûn?) merd-i zî fûnûna yâd-daştlığı olmak üzere ihdâ ve takdîm eyledim. 20 Zilhicce 1366 ve 4/11/947. Amasya Müftisi Sâlim? Yetkin.⁷³

Bu notta bahsedilen “Yûsuf Efendi el-Köprüvî”, herhalde Yûsuf Bahrî değil, başka bir Yûsuf olmalıdır. Çünkü Bahrî, bahsedilen tarihlerden çok önce hicri 1245'te vefat etmiştir. Muhtemelen, isim benzerliğinden dolayı ve kitabın sonundaki notlar iyi anlaşılmadığı için, bu eser yanlışlıkla Yûsuf Bahrî'ye nispet edilerek, onun telif ettiği bir kitap zannedilmiştir. Kitabın ön kapağına (v. 1a) Arapça şu rubai yazılmıştır⁷⁴:

*El-mer'ü yefnâ ve yebkâ zikruhû alemen, bi's-şerri şerr ve bi'l-
ma'rûfî ma'rûf
Fe'ched li nefsike mecden bâkiyen ebeden, fe'lmer'ü bi'l-fi'li
ba'de'l-mevti mevsûf*

2. *Kıssatü îmân-ı Firavn*, 06 Mil Yz FB 161, 13 varak. Bu Bahrî'nin çalışması olabilir.

İbn Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'inde, Firavun'un imanla öldüğünden bahsedilmiş olması, âlimler arasında büyük tartışmalara sebep olmuştur. Yazmanın kapak sayfasında, Yûsuf Efendi el-Çorumî'nin o tartışmalara son vermek için bu

⁷² A.g.e., nr. 06 Hk 2782, v. 32b-33a.

⁷³ A.g.e., nr. 06 Hk 2782, v. 33b.

⁷⁴ Rubai'nin tercümesi:

*Kişi ölür, arkasında işaret olarak anılması kalır;
kötülük yaptıysa kötülüğü, iyilik yaptıysa iyiliği anlatılır
Kendin için ebedi kalacak bir övgüyü kazanmaya gayret et;
zira insan, ölümünden sonra ancak işiyle anılır*

risâleyi yazdığı belirtilir. Bu risâledeki bilgiler, aslında Bahrî'nin *Fusûs* nüshasında, kitabın son taraflarındaki Firavun kıssasında *fe kabadahullâhu teâlâ tâhîran ve mutahharan* ibaresinin kenarında, kendi hattıyla Arapça olarak yazılmış, daha sonra da Osmanlıcaya tercüme edilmişti.⁷⁵

İşte oradaki notları, birisi istinsah ederek müstakil bir risâle haline getirmişti. Ancak bunu yapanın kimliği, yazmanın ne başında, ne de sonunda açıklanır. Risâlenin istinsah tarihi de yoktur. (v. 13b) Mukaddimedede, Bahrî'nin kimliği tam olarak verildiği için, bu risâlenin gerçekten onun yazdığı notlardan aktarıldığı kuvvetle muhtemeldir. Ancak ona ait olduğuna kesin karar verebilmek için, *Fusûs*'un Bahrî'nin yazdığı notlar olan nüshasına ulaşmak lazım. O nüsha bulunup, bu risâle-i ile mukayese edilebilirse, o zaman bilgilerin Bahrî'ye nispetini kesin olarak ortaya koymak mümkün olacaktır.

Mukaddime'de; "müellifin Yûsuf Bahrî'nin, bu konuda önce Arapça bir risâle yazdığı, onda Firavun'un imanla öldüğü görüşünü savunanlara karşı cevaplar verip, '*meslek-i hak ve mezheb-i sıdk*'ı beyan ettiği" ifade edilir. Daha sonra, "Müslüman halkın Arap dilini anlamaya güç yetiremeyeceğini düşünerek, herkesin faydalanması arzusundan dolayı, onu Türkçeye tercüme etmeyi uygun gördüğü, onların anlayabilecekleri şekilde sade bir dille yazmaya gayret ettiği" açıklanır. Mukaddime şu cümle ile biter: "Ümit ederim ki, bu abd-i âcize, bu sebeple *mesûbât-ı husnâ ve ücûr-u esnâ* hâsıl ola. *Ve ba'd fe nekûlü...*"⁷⁶

"*Fusûs*'un belirtilen yerinde, *fe kabadahullâhu tâhîran mutahharan* deyü yazılmış. Lakin bu sözün? Şeyh'in idiği müselleme değildir. Olduğu takdirde dahi, tafsîl-i sâbık üzere, mana-yı zâhiri muradı değildir. Buna muhalif itikadda olup, Şeyh'in zâhir kavli ile istidlal edenlere reddiye ve teslimiyye? ecvibe-i kaviyye verilmiştir" diyen Bahrî, söz konusu iddiayı çürüten delilleri ve karşı tarafın delillerine verilen cevapları ortaya koyar.⁷⁷ Sonuçta şöyle der: "Şeyh Muhyiddîn'in zâhir kelamıyla amel edip iman-ı Firavn'a kail olan, ol itikad üzere musır olup mukaddimât-ı zaîfeye teşebbüs eden kimsenin ısrarı, burada zikrolunan âyât ve ehâdîsi inkâra müeddî olur. El-iyâzü billâh, âyât ve ehâdîsi inkâr edenin ise hali malum."⁷⁸

Yûsuf Bahrî, *Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz*'ında uzunca anlattığı Hz. Musa-Firavun kıssasını, el-Melikü'l-Müeyyed 'Imâdüddîn Sâhibü Hamâ İsmail b. Ali'nin *Târîhu'l-beşer*'inden özetleyerek almıştır.⁷⁹ Ama orada *Kıssatü îmân-ı Firavn* adında bir çalışması olduğundan bahsetmez. Bu risaleyi şayet daha önceden

⁷⁵ *Kıssatü îmân-ı Firavn*, nr. 06 Mil Yz FB 161, v. 1a, 1b. İman-ı Firavun'a dair çok sayıda eser vardır. Bunlardan bilhassa Celâleddîn ed-Devvânî ile Ali el-Kârî'ye ait olanların birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Fikret Soyak, *Celâleddîn ed-Devvânî'nin Firavun'un İmanı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (İstanbul Ü., SBE., 2004).

⁷⁶ A.g.e., nr. 06 Mil Yz FB 161, v. 3a-3b.

⁷⁷ A.g.e., nr. 06 Mil Yz FB 161, v. 4a-13b.

⁷⁸ A.g.e., nr. 06 Mil Yz FB 161, v. 13b.

⁷⁹ Yûsuf Bahrî, *Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz*, nr. 363, v. 405a-406a.

yazmış olsaydı, onun adını zikretmesi beklenirdi. Bu durum, risalenin ona aidiyetini zayıflatan bir husus gibi gözükmektedir.

SONUÇ

Son dönem Osmanlı âlimlerinden önemli bir sima olan Yûsuf Bahrî, zamanında bilhassa Hadis ve Fıkıh bilgini olarak tanınır. O, aynı zamanda, manevi derecesi yüksek bir mutasavvıf olarak kabul edilmektedir. Diğer bir özelliği de, edebi yönünün olmasıdır. Düzenlenmiş bir divanı olmasa da, değişik eserlerde Türkçe ve Arapça şiirleri bulunmaktadır. Kendisi muhakkik-müdekkik bir ilim adamıdır. Ayrıca el yazısı oldukça güzel ve okunaklıdır. Bu yüzden, istinsah ettiği kitapların yazma nüshalarının araştırmacılar için kıymetli olduğunu özellikle belirtmeliyiz. İşte bu hususlar, onun çok yönlü bir Osmanlı âlimi olduğunu gösterir.

Osmanlı kültür ve medeniyetini özümsemiş, Arapça ve Farsçaya hâkim bir âlim olan Yûsuf Bahrî hakkında, kanaatimizce değişik türden çalışmalar yapılabilir. İslâmî ilimlerdeki yerinin tespiti için, özellikle *Şifâ* şerhi *Atâü'l-kâdir el-feyyâz*'ı iyi incelenmelidir. Ayrıca tasavvufî ve edebî kişiliği konusunda da müstakil çalışmalar yapılabilir. Teklif edebileceğimiz diğer bir konu, "Yûsuf Bahrî Kitaplığı"nın ortaya çıkarılmasıdır. Bunun için, bilhassa Çorum Hasan Paşa Kütüphanesindeki yazma eserler üzerinde, "kendi telifi olan, istinsah ettiği ve üzerinde notları bulunan kitaplar" şeklinde üç yönlü bir inceleme yapılmalıdır. Böylece, onun kitaplığının hacmi ve eser çeşitliliği gibi hususlarda kesin neticelere ulaşmamız mümkün olacaktır. Kitaplığı ortaya çıkarıldıktan sonra, Yûsuf Bahrî'nin o kitaplar üzerine yazdığı notların incelenmesiyle, biyografisi ve ilmî kişiliğine dair faydalı tespitlere ulaşılabilecektir.

Kaynaklar:

- » Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- » Ahmed et-Trabzonî, *Tuhfetü'l-ahbâb li's-sülûk ilâ tarîki'l-ashâb*, nr. 788/3, istinsah tarihi: 1231, varak: 23a-41b.
- » Ali el-Kârî, *Cemu'l-vesâil fî şerhi's-Şemâil*, nr. 3610.
- » ———, *Şerhu Hirzi'l-emânî ve vechü't-tehânî*, nr. 202/1, istinsah tarihi: 1222, 171 varak.
- » Bingöl, Abdülkuddüs, "İsâgüci", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 488-489.
- » Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- » Bursalı, Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul ts.
- » Çağrı, Mustafa, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 309-310.
- » Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- » Derviş Ömer Fûâdî, *Risâle-i Muslihi'n-nefs*, nr. 786/2, istinsah tarihi: 1195, varak: 30b-70a.
- » *Dürrü't-tahrîr fî Risâleti hakkı't-tekbîr*, nr. 214, 32 varak.
- » Ebü'l-Kâsım eş-Şâtîbî, *eş-Şâtîbiyye*, nr. 202/2.
- » Eren, Mehmet, "Çorum'daki İlmî Hayata Önemli Katkısı Olan Bir Osmanlı Âlimi: Yûsuf Bahrî (ö.1245/1830)", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu*, 23-25 Kasım 2007, I, 413-437, Çorum, 2008.
- » Erkoç, Ethem, *Fahru'l-Muhaddisîn Yûsuf Bahrî Efendî*, Çorum 2003.
- » ———, *Yirmi birinci Yüzyılda Çorum İli ve İlçeleri*, Çorum, 2001.
- » el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Haydarâbâd Dekken1334 baskısından ofset Beyrut ts.
- » İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Nüzhetu'n-nazar*, nr. 3656, istinsah tarihi: 1218, varak:

- 1a-19b.
- » İsferyâînî, 'İsâmuddin İbrahim b. Muhammed, *Şerhu Telhîsî'l-Miftâh*, nr. 4788, istinsah tarihi: 1212, 146 varak.
 - » Kandemir, M. Yaşar, "*Münâvî, Muhammed Abdürraûf*", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 573-574.
 - » Kazvîni, Muhammed b. Abdurrahman, *Telhîsu'l-Miftâh*, nr. 2428, istinsah tarihi: 1191, 21 varak.
 - » *Kıssatü İmân-ı Firavn*, Milli Kütüphane, nr. 06 Mil Yz FB 161, 13 varak.
 - » Muslihuddin Mustafa b. Şaban, *Bahru'l-maârif*, nr. 2114, istinsah tarihi: 1191, 54 varak.
 - » Mustafa Vâzih, *Tûtî-i vâzih kelimât*, nr. 1888, v. 63b-84b.
 - » Münâvî, Muhammed Abdürraûf, *Feyzu'l-kadîr bi şerhi'l-Câmîi's-sağîr*, nr. 3475.
 - » *en-Nasîhatü'l-edebîyye fî şerhi'l-Kasidetî'z-zeynebiyye*, Milli Kütüphane, nr. 06 Hk 2782, tlf. tarihi: 1329, 33 v.
 - » Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
 - » Nukrekâr, Abdullah b. Muhammed, *Şerhu Lübbi'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb*, nr. 2778, 251 varak.
 - » Özcan, Tahsin, "*Nukrekâr*", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 233.
 - » er-Râğîb el-İsbehânî, el-Huseyn b. Muhammed, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986.
 - » *Risâle müştemile ale'l-kavâidi'l-Fârisiyye*, nr. 2843, 15 varak.
 - » *Şerhu İsbâğü'cî*, nr. 5032/2, istinsah tarihi: 1236, varak: 11b-30b.
 - » Şimşek, Halil İbrahim, "*Murad Buhârî*", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 186.
 - » Tahâvî, Ahmed b. Muhammed, *Risâle fî beyâni i'tikadi ehli's-sünne*, nr. 976/1, ist. tarihi: 1231, varak: 1a-4a.
 - » Uludağ, Süleyman, "*Kâşânî, Abdürrezzâk*", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 5-6.
 - » Yardım, Ali, "*Hasan Paşa Kütüphanesinin Çorum Kültüründeki Yeri*", Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu, 01-03 Ekim 2004, Tebliğler-Müzakereler, Çorum, 2006, s. 339-347.
 - » Yûsuf Bahrî, *Atâü'l-kâdiri'l-feyyâz alâ Şifâi'l-Kâdî 'lyâz*, nr. 363, müellif hattı, telif tarihi: yok, 406 varak.
 - » Diğer nüsha: nr. 9242, Ahmed Hâlid el-Çorumî el-Yesârî hattı, istinsah tarihi: 1360, 597 varak.
 - » Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed Murtaşâ, *İthâfû ehli'd-dîn bi'l-hadîsi'l-müselles bi'l-Muhammediyyîn*, nr. 976/3, istinsah tarihi: 1231, varak: 19a-21a.
 - » ———, *Laktu'l-Heâli'l-mütenâsire fî'l-ehâdisi'l-mütevâtire*, nr. 976/2, istinsah tarihi: 1231, varak: 4b-18b.
- * Milli Kütüphane'deki iki kitabın dışında bütün yazma eserler Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'ndedir.